

УДК 811.161.2'373.231

*О. В. Черноус***ОСОБОВЕ ІМ'Я ЯК АНТРОПОНІМНА КАТЕГОРІЯ**

Статтю присвячено визначенню особового імені на рівні поняття, систематизовано та узагальнено теоретичні розвідки з цього питання. Окреслено етимологічні, функціональні, граматичні ознаки власних імен як особового класу онімів.

Ключові слова: онім, особове ім'я, антропонім, диференційні ознаки.

Визначаючи місце особових імен серед інших антропонімних класів, переважна більшість українських та зарубіжних дослідників погоджуються щодо особливого статусу цих одиниць в ономастичному просторі будь-якої мови. Таке твердження сформувалося на підставі численних історичних, семантичних, семасіологічних, етимологічних, словотвірних тощо досліджень особових імен, що активізувалися впродовж останніх десятиліть. Проте не всі теоретичні проблеми вивчення особових імен остаточно розв'язані або мають однозначне трактування в сучасній ономастиці. Наразі актуальним, на нашу думку, є питання визначення особового імені на рівні поняття, а також систематизація та узагальнення відомостей про особові імена як клас онімної лексики.

Історично поява власних імен людей була зумовлена суспільною необхідністю індивідуального означення осіб з метою їх розрізнення в повсякденному житті [20: 148]. Перші особові імена найчастіше утворювалися від різноманітних апелятивів, тому фактично будь-яке повнозначне слово могло стати для людини іменем [18: 63]. Водночас, на думку О. Суперанської, у індоевропейській період вживались також складні імена та імена, утворені зі складних шляхом скорочення та наступного розширення за рахунок додавання спеціального суфікса [18: 63]. Такі механізми формування тогочасної антропонімної системи, за спостереженням Л. Белея, перетворювали давніх носіїв не тільки на денотатів, але й активних ім'ятворців [2: 6]. Завдяки цьому система особових імен постійно поповнювалася новими одиницями та різноманітними формами імен. Хоча особовими іменами в тради-

ційному розумінні первісні імена можна називати з певним застереженням. Тогочасні антропоніми були найвірогідніше антропонімами-прізвиськами, що поєднували в собі сучасне особове ім'я та прізвище, та вже в період запровадження канонізації вони відмежовуються від прізвиськ і перетворюються на окремий клас фіксованих слів [18: 64]. Фактично саме особові імена впродовж кількох століть використовуються як основний засіб номінації людини в межах спільноти. Проте вже з XVI ст. вагому роль відіграють не тільки особові імена, але й індивідуальні та родові прізвиська, що перетворюються на наймасовіший антропонімний клас в Україні [24: 608–610]. З формуванням державності для реалізації важливих завдань держави (наприклад, перепис населення, оподаткування тощо) поступово формується нова антропонімна одиниця — прізвище [14: 31]. Цей процес охоплює кілька століть і остаточно завершується впровадженням прізвищ для всіх соціальних верств українського суспільства лише наприкінці VIII ст.-протягом XIX ст. [20: 73–76, 12: 50]. Тож з усією впевненістю можемо сказати, що особові імена — найдавніший антропонімний клас.

На сучасному етапі суспільного розвитку особове ім'я є компонентом офіційної формули іменування людини. Їх уживання зафіксоване в різних спільнотах, що перебувають на різних стадіях суспільного розвитку. Вважається, що не існує жодного, навіть найбільш примітивного племені, у користуванні якого не було б особових імен [7: 35–36]. Водночас у різних мовах світу воно може вживатися як єдиний необхідний засіб ідентифікації особи або в поєднанні з іншими компонентами утворювати дволексемні (використання для іменування людини особового імені та прізвища, або особового імені та прізвиська тощо), трилексемні (наприклад, «прізвище, ім'я та по батькові» або «ім'я, прізвисько та додаткове прізвисько») та інші багатоконпонентні антропонімні системи [17: 175]. Обмежуючи огляд антропонімних систем сучасними слов'янськими мовами, варто звернути увагу на твердження С. Медвідь-Пахомової про те, що сучасні слов'янські мови активно користуються антропоформулою «особове ім'я + прізвище», а східнослов'янські мови мають юридично закріплену норму у вигляді компонування особового імені, по батькові та прізвища [8: 99]. Такі висновки підтверджують, що особове ім'я є стабільним компонентом сучасних антропонімних систем. При цьо-

му таке позиціонування особового імені спостерігається не лише на сучасному етапі, але й упродовж розвитку антропонімної системи. Як приклад наведемо дослідження української антропонімної системи Р. Керсти. Пам'ятки української антропонімної системи підтверджують, що в XVI ст. вживалися паралельно одночленні назви, виражені християнським іменем, двочленні — християнське ім'я і патронім або прізвисько, тричленні — християнське ім'я, патронім і прізвисько та описові назви, незмінним компонентом яких виступає особове ім'я людини [5: 98–99]. Така позиція неодмінно вказує на величезне функціональне навантаження особового імені порівняно з іншими класами антропонімів.

Питання головного компонента в межах української антропоформули особового імені, патроніма та прізвища в українській офіційній системі іменування людини розглядалося з різних позицій. На думку С. Медвідь-Пахомової, аналіз структури «ім'я+прізвище» з позиції мови підтверджує, що стрижневим компонентом слід вважати ім'я, оскільки прізвище граматично залежить від імені, а чеська та словацька мови взагалі демонструють не тільки морфологічну, але й деривативну залежність прізвища від імені. Натомість аналіз конструкції з позиції мовлення, наприклад, у сфері наукового та офіційно-ділового стилів, висуває на перше місце прізвище, тоді як ім'я та по батькові ініціально скорочуються і виступають додатковим компонентом. Разом із тим, дослідниця наводить приклад беззаперечного панування особового імені в діловодстві у випадках фіксації власних назв священників, пап, королів [8: 100–101]. Водночас можливість інверсійного порядку компонентів «особове ім'я та прізвище» не стосується розташування компонентів «особове ім'я — по батькові».

Проте, як слушно зауважує Р. Осташ, «між офіційною антропонімійною системою і народно-побутовою існує різниця» [11: 115]. Але й у живому мовленні особове ім'я є основною антропонімною одиницею, тоді як прізвище виконує додаткову функцію при одночасній присутності двох осіб з однаковими іменами [8: 101].

На позначення власної назви людини в Україні найчастіше вживається термін **ім'я**. У говорах Закарпаття носії іноді використовують його більш конкретизований варіант — **хрєсне, крєсноіе** чи **крєсноій имн'а** [21: 38]. За спостереженням С. Зиніна, термін **ім'я** до XV ст. вживався в широкому значенні, тобто **іменувати** могли не тільки лю-

дину, але й різні предмети та явища дійсності. У той самий час у мові функціонувала низка синонімів, що також використовувались носіями з метою номінації особи, наприклад **рекло**, **назвище** тощо. Диференціація у значенні відбувалася поступово протягом XVIII–XX ст., коли термін **ім'я** почали вживати з метою іменування тільки людини [4: 24–25].

Сучасні словники пропонують здебільшого схожі тлумачення цього слова. Як приклад, можемо навести значення слова **ім'я**, подані в «Словнику української мови»: 1) особиста назва людини, що дається їй після народження; рідко прізвище 2) те саме, що назва; найменування; 3) те саме, що слава; репутація [16: 23]. Згідно з побудовою словника, першим є значення найуживаніше в мовній практиці [15: X]. На нашу думку, таке тлумачення абсолютно відповідає уявленням сучасних носіїв про поняття особового імені. Водночас ім'я є об'єктом не лише мовознавства, але й юридичною категорією. Та в юридичній практиці ім'я громадянина має інше смислове наповнення: «за законодавством ім'я громадянина складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої належить фізична особа» (3 практики застосувань термінів, слів та словосполучень у юриспруденції) [25].

Водночас ономастичні наукові джерела найчастіше використовують термін **власне особове ім'я** [23: V] При цьому його смислове наповнення в різних дослідженнях може варіюватись залежно від того, який аспект особового імені дослідник бажає підкреслити. У вступі до збірника наукових праць із антропоніміки наголошується, що особове ім'я — це календарне ім'я або інше ім'я, що передує по батькові, прізвищу [1: 5–6]. У монографії В. Никонова підкреслено соціальність особового імені, у зв'язку з чим зазначається, що особове ім'я — це пароль, що означає належність носія до того чи іншого суспільного стану [9: 20]. В окремих виданнях пропонується таке тлумачення: «ім'я — це юридично зафіксоване слово, з допомогою якого (разом з формою по батькові та прізвищем) здійснюється індивідуалізація, чи за юридичною термінологією, легалізація особи» [6: 9]. М. Крюков, аналізуючи соціологічний аспект вивчення китайської антропонімії, виділяє категорію особових імен як таких, що надаються окремим індивідам без попереднього передбачення і переважно визначених довільним вибором [7: 35]. І. Фаріон визначає поняття особового імені як «універсаль-

ну й окремішню модель, зумовлену взаємозалежною низкою внутрі- та позамовних чинників, тобто — це той клас лексики, що найпоказовіше детермінований суспільними категоріями» [19: 163].

Наукове визначення терміна **особове ім'я** подане в «Словнику російської ономастичної термінології» Н. Подольської: особове ім'я — вид індивідуального антропоніма: 1) основне, офіційне ім'я, що було присвоєне людині при народженні, або (рідко) обране для себе дорослою людиною 2) неофіційна форма цього імені [13: 69]. У монографії «Антропонімія Закарпаття» П. Чучка синтезував різні ознаки особового імені як антропонімної категорії у єдине поняття: «ім'я — це однопоколінна індивідуальна назва, яка надається людині при її народженні і під якою ця людина відома протягом усього життя в суспільстві» [21: 35]. Зважаючи на виявлене багатоманіття трактувань особового імені, можемо підкреслити, що наразі в лінгвістиці продовжуються пошуки більш точного, узагальненого визначення цієї антропонімної категорії.

Доцільним вважаємо також окремо звернути увагу на питання розрізнення в сучасній ономастиці понять «українські особові імена» та «особові імена українців». Значно ширше воно розкрите дослідниками на прикладі антропонімної категорії прізвищ. На думку Ю. Редька, українськими варто вважати всі прізвища осіб української національності. При цьому науковець обґрунтовує недоцільність врахування етимологічного чинника для поділу прізвищ на українські та неукраїнські, і до українських послідовно зараховує всі прізвища іншомовного походження, носіями яких є українці [10: 108–109]. На противагу йому, відомий український ономаст П. Чучка неодноразово підкреслює актуальність такого поділу в багатьох своїх дослідженнях. Він зауважує, що поняття «прізвища українців» акумулює в собі вказівку на національну належність носія, тому логічно зараховувати до цієї групи всі без винятку прізвища осіб української національності, якщо їх носії вважають себе українцями. Натомість підставою виділення групи «українські прізвища» є саме етимологічний фактор. До таких П. Чучка відносить лише ті прізвища, що утворені засобами та способами українського словотвору від слів української мови [23: XV]. Аналогічні критерії ономаст застосовує й для розмежування понять «українські особові імена» та «особові імена українців». Таким чином, під українським особовим іменами розуміється не будь-яка

власна назва, що частіше чи рідше вживається носіями на території України, а «тільки традиційне власне особове ім'я, яке створили українці або їх давніші східнослов'янські предки (русини, руси, анти...) зі слов'янськомовного матеріалу засобами і способами слов'янського назвотворення, тобто ім'я, котре було вже в обігу на просторах України» [22: 20–21].

Визначальною диференційною ознакою антропоніма є його функціонування як засобу задоволення фундаментальної комунікативної потреби в ідентифікації конкретного індивіда з-поміж багатьох йому подібних [3: 10]. Проте така ідентифікація може здійснюватись за допомогою онімів різних антропонімних класів, кожен із яких має свої особливості. Важливими для розуміння місця особового імені в антропонімній системі є праці П. Чучки. Дослідник систематизував диференційні ознаки кожного із антропонімних класів, що дозволило порівняти їх за кількома критеріями: хронологічним, функціональним, кількісним тощо. Найбільш повно специфіка особового імені помітна на фоні прізвищ та прізвиस्क [21].

Особові імена, так само, як і прізвища, є компонентом офіційної системи ідентифікації людини і є юридично закріпленими, обов'язковими, тоді як прізвисько — не основна, а додаткова, факультативна назва, сфера функціонування якого обмежена розмовно-побутовим стилем.

Особове ім'я та прізвище, як правило, фіксуються в нормативних документах одразу після народження особи, тоді як прізвисько людина отримує значно пізніше, найчастіше за якоюсь ознакою характеру, яскраво виявленою рисою зовнішності тощо.

На відміну від прізвищ, особові імена не успадковуються від одного члена родини до іншого, а присвоюються в результаті вибору найменувача відповідно до його смаків та уподобань. У зв'язку із цим варто зазначити таку характерну особливість особового імені, як функціонування його переважно в межах одного покоління, хоча така особливість не є повсюдною. Згадаймо традиції закарпатських українців називати первістка сина іменем батька тощо. За способом отримання носієм особові імена більш близькі до прізвиस्क.

Довільний спосіб присвоєння особових імен дає підстави припустити, що вони можуть частіше, ніж прізвища чи по батькові, виника-

ти й зникати, замінюючись на інші, популярніші чи просто привабливіші для найменувача, тобто темпи оновлення системи особових імен набагато швидші.

Можливість утворення емоційно-експресивних варіантів та інших офіційних найменувань (по батькові) від особових імен якісно відрізняє їх від класу прізвищ.

Прізвище є головним засобом ідентифікації родини в суспільстві, а особове ім'я — найголовніший засіб ідентифікації особи в межах вужчих спільнот (родини, класу, групи тощо). Особові імена — відносно замкнений, кількісно обмежений клас онімної лексики, тоді як прізвиська вважаються найбагатшим та найрізноманітнішим класом. Особові імена є важливою базою для творення онімів інших антропонімних класів (прізвиस्क, прізвищ).

Отже, клас особових імен є одним із найдавніших, він і етимологічно, і функціонально, і граматично має свої, тільки йому притаманні ознаки, виконує суспільно важливу функцію ідентифікації особи.

Література

1. Антропонимика. — М., 1970.
2. Белей Л. До питання про християнізацію іменника українців // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). — Вип. 37. — Кіровоград, 2001. — С. 5–8.
3. Блох М. Я., Семенова Т. Н. Имена личные в парадигматике, синтагматике и прагматике. — М., 2001.
4. Зинин С. И. Из истории антропонимических терминов // Антропонимика. — М.: Наука, 1970. — С. 24–26;
5. Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. — К., 1984.
6. Коваль А. П. Життя і пригоди імен. — К., 1988.
7. Крюков М. В. О социологическом аспекте изучения китайской антропонимии // Ономастика. — М., 1969. — С. 35–45.
8. Медвідь-Пахомова С. М. Антропонімна формула *особове ім'я — прізвище* в слов'янських мовах // Українська пропріальна лексика. Матеріали наукового семінару 13–14 вересня 2000 р. — К., 2000. — С. 99–102.
9. Никонов В. А. Имя и общество. — М., 1974.
10. Осташ Л. Р. «Словник сучасних українських прізвищ» Ю. К. Редька в контексті слов'янської антропоніміки кінця XX століття // Українська пропріальна лексика. Матеріали наукового семінару 13–14 вересня 2000 р. — К., 2000. — С. 106–114.

11. Остап Р. І. Із життя сучасних українських прізвищ // Українська пропріальна лексика. Матеріали наукового семінару 13–14 вересня 2000 р. — Київ, 2000. — С. 115–121.
12. Остап Р. Українські прізвища у світлі історичної та діалектної антропонімії // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 354–355. Слов'янська філологія. — Чернівці, 2007. — С. 50–54.
13. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. — М., 1988.
14. Сими́на Г. Я. Фамилия и прозвище // Ономастика. — М., 1969. — С. 27–34.
15. Словник української мови. — К., 1970. — Т. 1.
16. Словник української мови. — К., 1973. — Т. 4.
17. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. — М., 1973.
18. Суперанская А. В. Структура имени собственного (фонология и морфология). — М., 1969.
19. Фаріон І. Д. До джерел імен українців // Українська пропріальна лексика. Матеріали наукового семінару 13–14 вересня 2000 р. — К., 2000. — С. 163–169.
20. Худаш М. П. Із історії української антропонімії. — К., 1977.
21. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. — Ужгород, 2008.
22. Чучка П. П. Власне українські особові імена // Дивослово. — 2004. — №4. — С. 19–22.
23. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. — Львів, 2005.
24. Чучка П. П. Розвиток імен і прізвищ // Історія української мови: лексика і фразеологія. — К., 1983. — С. 592–622.
25. www.ligazakon.ua

Черноус О. В.

ЛИЧНОЕ ИМЯ КАК АНТРОПОНИМИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Статья посвящена определению личного имени на уровне понятия, систематизируются и обобщаются теоретические работы по этому вопросу. Определены этимологические, функциональные, грамматические признаки личных имен как специфического класса онимов.

Ключевые слова: *оним, личное имя, антропоним, дифференцирующие признаки.*

Chornous O. V.

PERSONAL NAME AS A CATEGORY OF ANTHROPONYMS

The article is dedicated to the definition of the personal name as a notion, previous theoretical works on the subject are systemized and generalized. Etymological, functional, grammatical features of personal names as a specific class of proper names are outlined.

Key words: *onym, personal name, anthroponym, distinctive features.*